

Sebestyén Mihály

BETHLEN GÁBOR, BORSOS TAMÁS ÉS A KONSTANTINÁPOLYI ZSIDÓ DOKTOR

Az erdélyi zsidóság történetének első és talán legfontosabb okmánya az a szabadságlevél, melyet 1623. június 18-án Bethlen Gábor fejedelem állít ki Abraham Sarsa (Sarka, Sassa – a név írásmódja szinte okmányonként változik) konstantinápolyi orvosdoktor kérésére. Ebben az Erdélyben letelepedni szándékozó zsidó kereskedők számára egy sor privilégiumot biztosít.

A Kolozsvárról keltezett oklevél többször is megjelent nyomtatásban. A korszak kutatói előtt ismert, elég bőven fűztek hozzá kommentárokat a szakemberek és a jóhi szemű amatőrök.

Abraham doktor – úgy tűnt – mintha a semmiből lépett volna elő: egy szép napon kérelemmel fordult *Gabriel, Dei gratia Princeps Transylvaniae*hoz, amit aztán a fejedelem a gondos orvosi kezelés viszonzásaként sietett teljesíteni. Az így nyert történeti kép azonban sánta és félszeg, a történelmi valóság távolról sem volt ennyire egysíkú. Az emlékiratokban és a XVII. század elején keletkezett okmányokban sokkal több utalás maradt fenn, amelyek az 1623-as oklevél hátterét megvilágíthatják.

Legfőbb forrásunk Borsos Tamás emlékirata, mely utoljára teljes egészében 1972-ben jelent meg a bukaresti Kriterion kiadónál Kócziány László gondozásában VÁSÁRHELYTŐL A FÉNYES PORTÁIG címmel.

Borsos, a fejedelem portai ügyvivője, kapitihája, 1618–1619-ben többek között azt a feladatot kapta, hogy az erdélyi kénésöt, vagyis a higanyt a török piacokon értékesítse. A kénéső-kereskedelem ugyanis fejedelmi monopólium volt, a lóporgyártás egyik fontos alapanyaga. Bethlen kereskedelmi vállalkozásai, az élő állat, gabona és más élelmiszerek kivitele Drinápoly, Sztambul – azaz Levant – piacaira, a már jelzett kénésőügylet mellett, hozzátartozott a fejedelem gazdaságélénkítő, pénzszerző törekvéseihez. A kénésöt nem közvetlenül erdélyi kereskedők értékesítették, hanem az ország portai követi és ügyvivői a levantei faktorok (ügynökök) közvetítésével, tehát a Kelet nyüzsgő vásárain tevékenykedő török, görög, örmény, perzsa és arab kalmárok mellett a zsidó kereskedők segítségével. Ily módon került közelebbi kapcsolatba az erdélyi fejedelem is a konstantinápolyi virágzó spanyol–zsidó közösséggel. Ennek tagja volt Sarsa doktor is.

Borsos Tamás marosvásárhelyi főbíró és portai orátor 1618-as követségi naplójában feljegyzi, hogy Kamuü Farkas főkövet a kénésőügyletet nem éppen a legtisztább körülmények között bonyolította le. Jó pár csanak (csésze) higanyt tulajdonított el, s elmenetele, Erdélybe indulása után „*az szolgálóm az házal üresítették, azmelyben Kamuti uram lakott, és keresette[m] benne a maga házában az kerevet alatt. – Mátyás deák, az beteges szolgálóm találta meg az lopott kénésőnek az szerszámát, 4 csanakot [...], ugyanaz körül az csanak körül és az padimentum között szedegették fel azféle elhullott aprólék kénésöt a legények, két vagy három okát*”. (Az oka török ürmérték, változatai a román fejedelemségekben éppúgy elterjedtek, mint a hódoltság kori Magyarországon, kb. 1,27 kg-ot nyomott egy oka.)

A kéneső elsinkófálásában Kamuti Farkas – az erdélyi kincstartó! – egy ismeretlen nevű sztambuli zsidó orvossal játszott össze, aki a gyógyítás mellett ezek szerint a kereskedelemről is hasznot húzott.

Mint Borsos Tamás Pécsi Simon kancellárnak jelzi egyik levelében: „Írtam önagyságának [azaz Bethlen Gábornak] is a zsidó doktor felől: az egy rossz, hazug, semmirekellő ember, az pénzt elcsaló Kamuti uramtól, annak bizony szándékában sincs, hogy Erdélybe menjen. Énnem semmi remétségem nincs, hogy az pénzt megvehessük rajta.” Kamuti tehát a fejedelem megbízásából orvost is keresett a Portán, valószínűleg a fejedelemasszony, Károlyi Zsuzsanna bajaira, és üzlettársának pénzt is adott, amolyan „foglalót”, hogy a doktor vele együtt vagy röviddel utána Erdélybe utazzon a fejevári, fogarasi vagy dévai udvarba. A szélhámós orvosdoktor azonban meglepett a pénzzel és a higany eladásából származó haszonnal.

Borsos mindezek ellenére nem esik kétségbe. Portai ügyvivői kinevezésénél nagy súllyal esett a latba szombatossága, így igen hamar megtalálta a kapcsolatot a sztambuli zsidó közösséggel. A már említett 1619. február 17-i, Pécsi Simon – szombatos vallású – kancellárhoz intézett levelében az elmarasztalt orvos helyett egy másikat ajánl Bethlen figyelmébe: „Ha ugyan doktorra vagyon önagyságának kívánsága, itt vagyon egy hispanus doktor, azki zsidó azért; mikor azt bévithetné önagysága, én is mondanám azt, hogy doktor, igen-igen summus philosophus, medicus [tanult ember és orvos]; csak az deák szavak szájából való folyásán is gyönyörködik az ember, oly igen fő deák; az medicinában fő discursusa, experienciája [módszere és tapasztalata] vagyon; kívánkozik Erdélybe menni. Most Gratianus uram melléje vötte, s elviszi véle Moldovába.”

Gaspar Gratiani, a Porta olasz–német főtölmácsa ekkor, 1619-ben érte el, hogy a szultán Moldva vajdájává tegye, s a levélben említett és feldicsért orvost magával viszi új országába.

Hogy nem pusztán orvosi teendőket kellett ellátnia, arra most már mérget vehetünk.

Szinte magától kínálkozik az első lehetséges magyarázat, mely a XVI–XVII., de még a következő században is megszokott jelenség volt a muzulmánok által leigázott országokban. Egy-egy trónus (ország) megszerzéséhez sok, nagyon sok pénzre, ajándéokra volt szüksége az (ön)jelöltnek. A pasák és vezírek ugyancsak megkérték az árát a „jőszolgáltatnak”, amelyet az uralkodói szék várományosának érdekében kifejtettek. Arany pedig már akkor is kevés csörgött a nagyra törő és akarnok kalandorok erszényében. Ezért aztán a trónra áhítózők a konstantinápolyi bankárokhoz, pénzkölcsönzőkhöz fordultak támogatásért. A hitelek visszafizetését – elméletileg – csak az uralkodó személye garantálta. Más szavakkal: a frissen trónra lépett vajdának meg kellett szednie magát Moldvában vagy Havaselvén; az uralom egyik fő vonzereje a kizsige-relhető ország volt; s persze illett (volna) kielégíteni a hitelezőket is. A bizalmatlan bankárok embereik közül valakit felügyelőként küldtek be a vajda országába, hogy emezek az uralkodó mellett álldogálva folytonosan figyelemmel kísérjék a törlesztendő összegek és kamataik sorsának alakulását. Valószínűleg az orvosdoktorok jutott osz-tályrészül e csöppet sem kényelmes feladat. Hogy mennyire nem volt sine cura, arra csupán egy példát hoznánk fel: 1595-ben Mihai Viteazul – Mihály vajda –, Havasalföld fejedelme törökellenes háborúinak kezdetén egyszerűen felkoncoltatta a Bukarestben élő hitelezőit, illetve azok megbízottjait, köztük zsidókat és görögöket.

De Sarsa doktor felvillantott megbízatása mellett ott egy másik lehetőség is. A konstantinápolyi orvos, török alattvaló hírvivőként is szerepelhetett ura mellett, valóság-

núleg kémszolgálatra is felhasználták, és kapcsolatokat építhetett ki a Porta szövetségeseivel és ellenségeivel egyaránt Gaspar Gratiani megbízásából. Ugyanis Gáspár vajda – miként Bethlen és kortársai emlegették az agilis dalmátot leveleikben – értette aztán a cselszövés művészetét, mestere volt a keleti és nyugati, latin típusú fortélyoknak és pálfordulásoknak; halálát is az okozta, hogy szembefordult a törökkel, és a lengyelek mellé állott.

A fenti feltételezésünket erősíti meg Borsos Tamás 1620. március 9-i rövid feljegyzése is: „9 die Martii jott vala hozzánk az zsidó doktor Abraham Sarka, azelőtt is egynehánszor, ki sok jóakarátát mutatta az mi hegyelmes urunkhoz [Bethlenhez], és igen új dolgokkal tartott”. Grautani küldönce beszámolt a császáriak hadmozgásairól, a protestáns főrendek Prágában tartott tanácskozásáról (immár két éve folyik a harmincéves háború, s ennek ún. „cseh szakaszába” Bethlen is beavatkozott), a török végeken működő magas rangú hivatalnokok elmozdításáról, Gratiani sakkhúzásairól, aki egyszerre akart a török császárnak és a németnek szolgálni.

Ezek szerint tehát Abraham Sarka (Sarsa) doktor Gratiani szeme és füle, valószínűleg futára is lehetett egy személyben, aki hosszabb-rövidebb ideig Moldvában tartózkodott, ura mellett maradt egy, másfél esztendeig – Gratiani bukásáig (1620 szeptemberéig), s mint a szövegösszefüggésből kiderül, *Sarsát Borsos Tamás ajánlotta Bethlen figyelmébe.*

Az erdélyi orator azt is javallotta Pécsi Simon közvetítésével a fejedelemnek, hogy Bethlen hívja meg Erdélybe a zsidó orvost, mikor az Moldvában időzik. Hátha megtetszik neki az ország, és Bethlennek is hasznára válhat, ha szolgálatába fogadja. Borsos kész kezeskedni „védencéért”, mondván: „nem az az cigán paraszt ember, kinek semmi discursusa [hozzáértése] nincs. Erdélyben, hogy híre volt – [ama másokra, a Kamutit is megcsalóra utalva vissza] –, lehetett, nem csodálom. Inter ceocos multos etc.”, be sem fejezve a latin közmondást, csupán jelzi, hogy az orvosokban szűkölködő Erdélyben egy család is nagy tudományú férfiú számba megy, hiszen a vakok országában a félszemű...

Feltételezzük, hogy Gaspar Gratiani megöletése után (saját bojárjai végeztek vele, akiket bosszantott, hogy a moldvai uralkodó nem beszél románul) Sarsa visszatért Sztambulba, és megbízó nélkül maradván, kis idő múlva átlépett Bethlen szolgálatába. Nem tudjuk, járt-e 1623-at megelőzően Erdélyben, de bizonyosra vehetjük, hogy a kiváltságlevél kiállításának idején szoros kapcsolatban állott a fejedelemmel.

Bethlen Gábor 1623. június 15-én Marosújváron hosszabb követutasítást nyújt át Toldalagi Mihálynak, portai főmegbízottjának, s arra kéri több más fontos tennivaló mellett, hogy legyen gondja az alábbiakra is:

„Az zsidó doktor az mi patikaládánkat igen fő orvosságokkal megtöltése, mentől fővebb, újabb és szükségesebb medicamentumokat találhat, meghadja neki, de maga is ott legyen, és lássa min mit veszen, minderről számot tartasson. Az ládát igen ótalmazza eltöréstől.”

Az orvosságok Bethlennek kellenek (felesége már 1622-ben elhunyt), ugyanis jelentkeztek már rajta a később elhatalmasodó kór jelei, a köszvényé, a gyomorbántalmaké, ahogy orvosai írták, „a vízibetegségé”.

Toldalagival megüzeni: „magát a doctort, ha ki akar jönni” Konstantinápolyból Erdélybe, kijöhet, minden költségére száz tallért rendelt.

A legfontosabbat az instrukció 32. pontjára bízta:

„Az zsidók közül, ha kik ki akarnak jönni, assecuratoria levelünket [biztosító levelünket] megadván nekik, magával [a doktorral] együtt kijöhetnek, és itt magunkkal szemben lévén, ha az állapot tetszeni fog nekik, úgy viselünk gondot reájok, amint magok állapotja kívánja. Ha

mi drága marhákat magokkal kihoznak, nem árt, találkozik megvevőjök" Erdélyben. (Erdély fejedelmei szívesen áldoztak tekintélyes összegeket a keleti luxuscikkekre, Bethlen gyakran hagyta meg diplomatáinak, hogy becses keleti „marhákat” vásároljanak számára, ezáltal is azt reméli, hogy az Erdélybe érkező zsidók bőségesen hoznak majd magukkal efféle árut.)

Ez a Toldalagi Mihálynak adott utasítás tehát három nappal korábbi, mint az 1623. június 18-i privilégium. Bethlen kancelláriáján minden bizonnyal már készült a zsidóknak szánt oklevél, s a kereskedők behívása már eldöntött ügy volt június 18-a előtt is, ilyen értelemben adott utasítást bizalmas emberének, Toldalaginak: csillantsa föl Sarsa előtt az instrukcióban felkinált lehetőségeket, győzze meg a doktort a behívás, letelepítés fontosságáról, komolyságáról.

Erdély fejedelmének szüksége volt mozgékony, szabad jogállású „*árosemberekre*”, akik fellendítenék az ország levantei kereskedelmét, s távolabbi tervei között szerepelt az is, hogy a keleti árut Erdély közvetítésével juttatják tovább nyugat felé, természetesen tisztes haszon mellett.

Az 1623-as kolozsvári latin nyelvű okirat bevezetőjében a fejedelem a béke áldásait, a gazdagságot és a gazdasági felvirágzást magasztalja. Az ország fejlődésének egyik biztos módja – vallja korával egyezően – bizonyos népek összegyűjtése és letelepítése Erdélyben, abban az országban, mely eddig keservesen megsínylette a háborúkat és az idegen hadak átvonulását.

Éppen ezért fogadta örömmel Abraham Sarsa doktor kérelmét, akinek különféle kiváltságokat és mentességeket ígér. Ugyancsak ilyen jogok és kedvezések járnak a zsidó nemzetnek, mely lakását Erdélybe tenné át. A fejedelem erősen megparancsolja az országlakosoknak, hogy jelen rendelkezésének egyetlen pontját se sértsék meg.

Itt meg kell állnunk egy bekezdés erejéig. Sarsa doktor kérése formális, vagy legalábbis nem csupán tőle indult el a betelepítés ötlete. Mint az előzmények is rávilágítanak: Bethlennek szintén érdekében állott, hogy tapasztalt orvosa (titkos ügyvivője?) és mozgékony kalmárjai legyenek. Valószínűleg nem állunk messze az igazságtól, amikor feltételezzük, hogy a fejedelem megüzente Sarsa Ábrahámnak: szeretné, ha szolgálatába szegődne, mindjárt száz tallért rendelt útiköltségére, s ha az orvos kérvényezné hitsorsosainak befogadását Erdélybe, a fejedelem nem zárkózna el a kérés elől. Feltételezésünket lélektani és a korban szokásos etikettérvekkel is alátámaszthatjuk. A XVII. században elképzelhetetlen, hogy egy ország fejedelme odáig „süllyedjen” gazdasági célkitűzéseinek megvalósítása és gyógyulni vágyásának óhajtásából, hogy egy nem nemes, nem keresztény értelmiséghez, egy orvoshoz forduljon kérelmezőként, de nem is parancsolhat rá, ugyanis Sarsa török alattvaló; annak kellett kérnie tehát azt, amire a fejedelem (is) vágyott. Az is igaz, hogy a Sarsa mögött álló kereskedők számára sem lehetett közömbös, ha egy ország fejedelme kedvezményes elbánást ígér, ha új piacokat nyit meg előttük, még akkor is kecsegtető lehetőség, ha Erdélyben szó sem lehet monopóliumról, ugyanis ebben az országban a görög kereskedők ugyanolyan kiváltságokat élveztek, mint amelyeneket a zsidók részére is kilátásba helyezett Bethlen, illetve Toldalagi. A nagy fejedelem vonzó egyénisége, jó híre, türelmessége, hatalmának nem fogyó holdja Sarsa doktornak megkönnyítette az instanciázás dolgát.

A felsorolt kiváltságok között több igen előnyös ajánlattal találkozunk: a fejedelem és az ország jótállása mellett nem csupán a letelepedéshez nyernek jogot, de a szabad kereskedés is nyitva áll előttük; árut hozhatnak be Konstantinápolyból, és portékáju-

kat kivihetik Erdélyből, a határokon, vámokon való átjárásuk elé nem gördítenek akadályokat.

A közösségen belül és az azon kívül felmerülő vitás kérdések rendezésére egy bölcs és megfontolt vezetőt fognak állítani – a fehérvári zsidóbírót (*Judex Judaeorum*) –, aki egyaránt ismerős az ország törvényeivel és a zsidók szokásaival. Ennek a bírónak lesz feladata védelmezni a zsidó közösség szabadságjogait, képviselni és előmozdítani érdekeit, de semmit el ne hallgasson, egyetlen bűnt se takargasson, ami az ország és a fejedelem ügyének, méltóságának ártana.

Adót éppen úgy fizessenek, mint Erdély más idegenből jött lakói – az örmények vagy a görögök –, és ugyanolyan kiváltságokkal élhetnek, mint az alvinci újkeresztények, azaz a Bethlen Gábor által a Felvidékről betelepített habánok vagy anabaptisták. A törvényeket ne kíséreljék meg kijátszani, és ne tiporják lábbal az ország szokott rendjét.

Vallásukat szabadon gyakorolhatják, szokásaikat megőrizhetik. Itt azonban a kancellária egy kiskaput hagy nyitva, amely a későbbiekben számos visszaélésre ad alkalmat, megszabja ugyanis a közösségnek, hogy vallásuk gyakorlása és szokásaiknak tovább éltetése nem sértheti a többi felekezet tagjait. Ha a zsidó kereskedők és mesteremberek konkurenciája kényelmetlenné vált a nem zsidó iparosok és céhestagok, városi lakosok számára, egyszerűen előhúzták a diplomának ezt a megkötését, gyakran felekezeti síkon próbáltak visszavágni, nem gazdasági eszközökkel. Azt is hozzá kell tennünk, hogy a vallási szabadság az 1623-as kolozsvári oklevélben *kizárólag a zsidókra és nem a szombatosokra, a zsidóókra vonatkozik!*

Azok a zsidók, akik más keresztény országokból vagy Spanyolországból ezután szándékoznak letelepedni Erdély földjén, ugyanolyan jogokat fognak élvezni, mint korábban érkezett társaik.

Nem kell megkülönböztető jeleket hordozniok, de viseletükkel ne gyalázzák meg a keresztények gúnyját. Minthogy a török birodalomból érkeztek hozzánk az első úgynevezett szefárd rítusú zsidók, viseletük is számos keleti hatást mutatott. Csak a XVIII. század elejétől hódít teret az a „jellegzetesen zsidó viselet”, a lengyel–német bevándorlók hatására, mely még a XX. század elején is megszokott volt a mármaroszi zsidók között.

Járjanak tehát saját ruháikban, hiszen a középkor szimbolikája igen nagy fontosságot tulajdonított a viseleteknek, melyek viselőjük nemzetiségét, rangját, társadalmi állását is elárulták.

Az árucseréből és mesterségek üzéséből származó hasznot kivihetik az országból, anélkül azonban, hogy ezzel a kincstárat megrövidítenék, az ország törvényei ellen vétnének.

Ha a balsors, melytől az úristen őrizzen meg bennünket, arra kényszerítené őket, hogy Erdélyből kivándoroljanak, minden zsidó nyerhessen egyesztendei haladékot, míg egyet-másait eladhatják, adósságaikat kiegyenlíthetik, a hiteleket rendezhetik, vagy biztonságos helyen vonhassák magukat a balszerencse elől.

A törvény megszegőit büntessék meg, de a bíróság csak a vétkesekre sújtson le, ne az egész közösséget érje vád és gáncs. Bethlen igyekszik megakadályozni, hogy a bűnösséget a közösség minden tagjára kiterjesszék, függetlenül attól, hogy vétkesek avagy ártatlanok. Egy ember hitványsága miatt senki más ne szenvedjen, ne üldöztesse.

Sarsa doktornak szabad be- és kijárást biztosít Erdélybe, illetve Erdélyből bármerre. Valamennyi rendelkezést Erdély törvényhatóságainak figyelmébe ajánlja, és egyben ígéretet tesz, hogy a felsorolt szabadságjogok biztosítéka a fejedelem és az ország gyűlése.

Az oklevél előírásait az erdélyi diéta tudomásul vette, becikkelyezte, utóbb pedig a törvénygyűjteményekbe, az „erdélyi alkotmányba”, az Approbatakba is bekerült, s apróbb módosításokkal – lényegében – 1867-ig, az emancipációig érvényben maradt.

Az erdélyi zsidóság meggyökerezésének sikeréhez ez a Bethlen Gábor-i koncepció járult hozzá talán a legnagyobb mértékben. A több mint három és fél százados közösség – mely mára erősen megfogyatkozott és elöregedett – egy orvos, egy diplomata-városbíró-émlékíró és egy kiváló fejedelem együttműködésének köszönhetően alapozta meg történeti létét.

Kicsi Sándor András

A FRÖCCSÖK ELŐÁLLÍTÁSÁNAK SZABÁLYAIRÓL

A fröccsözésnek páratlanul nagy európai hagyománya van. Az ókori görögök *oinosz*, „bor” alatt általában vízzel kevert bort (*kekramenosz*) értettek, hacsak nem kifejezetten színbort (*akratosz*) említettek. A bort víz nélkül inni barbár (sőt esetleg büntetendő!) dolognak tartották, és vagy három rész vizet vegyítettek egy rész borral, vagy három rész vizet két rész borral, vagy két rész vizet egy rész borral, míg az egyenlő vegyítés már nehéznek számított. Reggeli *akratizma* nevű étkezésük viszont fölkelés után elköltött színborba mártott kenyérből vagy süteményből állt. (A bor és víz keveréséről részletesebben szól Wilhelm Adolph Becker és Hermann Göll: CHARIKLES. BILDER ALTGRIECHISCHER SITTE ZUR GENAUEREN KENNTNIS DES GRIECHISCHEN PRIVATLEBENS. Zweiter Band. Berlin: Calvary, 1877. 347–353. o.)

Bár egy fontos, nemzeti önismeretünknek tartást adó, szellem- és gazdaságtörténeti munka témája a hazai bortermelés (Szekfű Gyula: FAJI SAJÁTSÁGAINK A GAZDASÁGTÖRTÉNET VILÁGÁNÁL. *Minerva*, 1. 1922. 143–186., 270–304. o.), a borfogyasztás, különösen a fröccsözés múltja meglehetősen homályos. A *spriccer* és *fröccs* szók legkorábbi előfordulása csak a XIX. század végéről ismeretes (1879-ből és 1890-ből), ugyanakkor már a XVI. és XVII. században az orvosi könyvek a bornak „vízzel elegyített” fogyasztását ajánlották (pl. Szlatky Mária, szerk.: MINDEN DOKTORSÁGOT CSAK EBBŐL KÍSÉRTEK. SZEMELVÉNYEK A XVI–XVII. SZÁZAD MAGYAR NYELVŰ ORVOSI KÉZIKÖNYVEIBŐL. Bp., Magvető, 1983. 51., 332. o.)

A fröccsök készítése és megnevezése Magyarországon meglehetősen elterjedt, sőt némi egyéni (pl. Hamvas Béla: AZ ÖT GÉNIUSZ – A BOR FILOZÓFIÁJA. Szombathely, Életünk Könyvek, 1989. 153. o.) és dialektális változatosságot is mutat. Például Kovács